

הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים¹

ישעיהו (צ'ארלס) ליבמן

ב-1977 חל מהפך במדיניותה של אגודת-ישראל [להלן: האגודה], המפלגה היחידה שייצגה אז את המגזר החרדי באוכלוסיה היהודית בישראל: לראשונה מאז 1953 הסכימה המפלגה להצטרף לקואליציה הממשלתית החדשה בראשות מנהיג הליכוד מנחם בגין.² מאמר זה הוא ניסיון לעמוד על מהותו של שינוי זה. למרות ההבנה שהיתה קיימת בין ההאגודה לבין כמה מממשלות ישראל בין השנים 1953 ו-1977, מעולם לא הצטרפה המפלגה לקואליציה. את התנגדותה להצטרפות כזאת הסבירה בנימוקים דתיים: אין היא יכולה לשאת באחריות למדיניות הממשלה הואיל והיא סותרת בחלקה את ההלכה. בבסיס סירובה להצטרף לקואליציה עמדה התנגדותה המסורתית לציונות ויחסה הדו-ערכי כלפי מדינת ישראל. השאלה היא אפוא מה קרה בשנת 1977, או סמוך לה, שגרם לאגודה לשנות את טעמה.³

בטרם נפנה לשאלה זו, עלינו לבדוק מדוע היתה אגודת-ישראל מוכנה להשתתף בממשלת ישראל מאז הקמת המדינה ועד סוף 1952. יתרה מזו, ב-1949, לקראת הבחירות לכנסת הראשונה, הצטרפה האגודה ל'חזית דתית' שכללה גם את המפלגות הציוניות-דתיות ופועלי-אגודת-ישראל. החזית התפרקה ב-1951, ולבחירות שנערכו באותה שנה רצה האגודה כמפלגה עצמאית. היא הצטרפה לממשלה שהוקמה בעקבות הבחירות ועזבה אותה רק בשלהי 1952. הוצעו כמה הסברים לנכונותה של האגודה הן להצטרף לממשלה הציונית והן להקים חזית משותפת עם מפלגות ציוניות-דתיות

1. ברצוני להודות למנחם פרידמן על הערותיו למאמר זה. חלקים מהמאמר יתפרסמו באנגלית בכרך הקרוב של *YIVO Annual* תחת הכותרת: *Paradigms Sometimes Fit: Haredi Responses to the Yom Kippur War*. המחקר שנערך לצורך כתיבת מאמר זה וכן המאמר של *YIVO Annual* הוא חלק מפרויקט מחקר גדול יותר שעניינו תגובות החברה הישראלית למלחמת יום הכיפורים. הפרויקט כולו הוצג בצורה מקדימה וטנטטיבית במאמרי 'The Myth of Defeat: The Memory of the Yom Kippur War in Israeli Society', *Middle Eastern Studies*, 29 (1993), pp. 399–418
2. המונח 'מגזר חרדי' עלול להטעות. האוכלוסיה החרדית בישראל מורכבת ממגוון של קבוצות ותת-קבוצות. התיאור הסוציולוגי המלא ביותר של החברה החרדית בישראל הוא חיבורו של מ' פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים 1991.
3. עד היום יש מפלגות חרדיות המבחינות בין השתתפותן בממשלה לבין השתתפותן בקואליציה ממשלתית. בממשלת שמיר לא היו אגודת-ישראל ודגל-התורה שותפות רשמיות בממשלה, אך יוצגו בממשלה באמצעות סגני-שרים ולא שרים. להבחנה זו לא היתה כמעט חשיבות מעשית.

בחלק מאותה תקופה.⁴ את ההסברים הללו אפשר לסכם בכמה נקודות: ראשית, האגודה חששה מפני העלול לקרות אם לא תצטרף לממשלה. חשש זה היה נעוץ בחשדה העמוק מהמפלגות החילוניות וממה שהן עלולות לעולל לדת בכלל ולחרדים בפרט במדינה החדשה; אך בבסיסו היה גם חשש שמא לא תוכל להגן על האינטרסים הייחודיים שלה ושמא ציבור מצביעה, שרבים מהם ראו בהקמת מדינת ישראל אות משמים ורגע יחיד במינו בתולדות העם היהודי, יעדיף מפלגות אחרות אם תסרב האגודה להצטרף לממשלה. שנית, השואה ותקומת מדינת ישראל ערערו יסודות חשובים באידיאולוגיה של האגודה. היתה זו תקופה של מבוכה אידיאולוגית קשה. רק באמצע שנות החמישים הציגה האגודה קו אידיאולוגי חדש ומעין בהירות אידיאולוגית, כפי שמבהיר מנחם פרידמן במחקרו על החברה החרדית.⁵

את המהפך במדיניות האגודה ב-1977 מייחס פרידמן ללחצים כלכליים שהופעלו בתוך הקהילה החרדית. במחקרו הסוציולוגי החשוב על החרדים בישראל הוא טוען כי הקהילה החרדית של ימינו, בניגוד להצהרותיה, היא במהותה תופעה שלאחר-השואה, המתמקדת סביב מה שהוא מכנה 'חברת לומדים'. קודם לשואה הצטמצמו לימוד כתבי הקודש - ובעיקר התלמוד - כעיסוק בלעדי לגרעין של אברכים מוכשרים שלמדו בישיבות בשלהי שנות העשרה ושנות העשרים לחייהם, גם לאחר נישואיהם. סביבם התגבש חוג רחב יותר של חרדים (המונח 'חרדים' הקיף למעשה את כל היהדות הדתית), שרובם היו סוחרים קטנים או פועלים. גרעין החברה החרדית, אותם אברכים שהקדישו את כל זמנם ללימוד, התקיים בזכות תרומות של יהודים, לאו דווקא דתיים. אותם אנשים מבחוץ תמכו בישיבות מכמה וכמה טעמים: תחושת אשמה ונוסטלגיה, הערצה להקרבה העצמית הנדרשת מאדם הלומד תורה יומם ולילה, ההרגשה שתמיכה כספית בלימוד התורה מזכה את התורם במצווה השווה כמעט ללימוד עצמו, והאמונה שלימוד תורה הוא אמנם הציווי העליון ביהדות, אך הם עצמם אינם מסוגלים למלא אותו. היהדות החרדית התקיימה אפוא מתוך תלות הדדית בסביבה יהודית רחבה יותר. וכך היה העולם החרדי המסורתי בנוי מגרעין מרכזי של אליטת האברכים,⁶ סביבו קבוצת תמיכה של יהודים ששמרו על מילוי הצווים הרוחניים והפוליטיים של אותה אליטה, ומעגל חיצוני של שותפים-למסע, שתמכו באליטה החרדית ואפילו חשו אהדה לקהילה החרדית הרחבה יותר, אך לא קיבלו בהכרח את מנהיגותה או לא הסכימו למצעה הדתי או הפוליטי.

4. שני מחקרים העוסקים בנושא זה הם: מ' אונא, בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, אלון שבות תשמ"ד, הדין בנושא מנקודת ראותו של חבר כנסת וממנהיגי הקיבוץ הדתי; וכן עבודתו של י' פונד, 'אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל: אידיאולוגיה ומדיניות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשמ"ט, הדין בנושא מתוך מקורות חרדיים.

5. לעיל, הערה 2.

6. יש להוסיף לכך את הרבני, או המנהיג הרוחני בשושלות החסידיות השונות. הרבנים החסידים היו שונים מהאליטה הלמדנית של העולם הליטאי, שהקדישה את כל זמנה ללימוד תורה. גם מבחינה זו חלו שינויים, אך הם חורגים מתחום סקירתו של מאמר זה.

פרידמן מגדיר את הקהילה החרדית החדשה שהוקמה בישראל לאחר השואה (מגמות דומות הסתמנו גם מחוץ לישראל, אך פרידמן אינו עוסק בהן בדרך כלל) כ'חברת לומדים', מפני שבקהילה חדשה זו עושים כל הגברים חלק נכבד מחייהם-כבוגרים בישיבות, ונערות בגיל הנישואין שואפות להינשא לאברכים שתורתם אומנותם. כאשר עוזבים הבעלים את הישיבות (לדברי פרידמן קורה הדבר בדרך כלל רק לקראת סוף שנות השלושים או תחילת שנות הארבעים לחייהם),⁷ אין הם מצוידים במיומנויות הדרושות לתפקוד יעיל במסגרת החברה הרחבה יותר, אלא ברמה הפשוטה ביותר. חברת הלומדים מבקשת להגביר ככל האפשר את התבדלותה מהסביבה הלא-חרדית. בישראל ראו החרדים צורך להתבדל לא רק בגלל החשש מהתרבות המודרנית והחילונית, אלא גם מתוך עוינותם המיוחדת כלפי הציונות – האידיאולוגיה השלטת במדינה היהודית.

לדברי פרידמן, חלק מההסבר ליכולת ההישרדות הכלכלית של חברת הלומדים הוא ערכיהן של הנשים החרדיות, הדוגלת בנישואין לבחור ישיבה ונשיאה בעול הפרנסה תוך כדי גידול משפחה. אך התמיכה שיכולות הנשים החרדיות לתרום למשפחתן מוגבלת בשל הציווי הדתי להקים משפחות גדולות – שבעה או שמונה ילדים ולפעמים יותר. המשפחה הגדולה מגבירה את הלחצים לסובסידיות לשיכון ולרווחה. לחצים אלה, לדברי פרידמן, גרמו לתלות גדולה יותר ויותר של החברה החרדית בישראל במימון ממשלתי: 'המחיר האידיאולוגי שאותו נאלצה החברה החרדית "לשלם" עקב הצלחתה להקים את חברת הלומדים היה נטישתו של עקרון ה"התבדלות" מהציונים החילוניים'.⁸

פרידמן מציין כי האליטה הרבנית של האגודה בשנות החמישים התריעה מפני קבלת כספים מן המדינה הציונית, גם אם הכסף נועד לחיזוק הישיבות:

ואולם ככל שגדלה חברת הלומדים וככל שפרחה התרבות החרדית החדשה, התברר שאין היא יכולה להתקיים, אלא אם כן תגדיל הממשלה באופן ניכר את הקצבותיה לה. יתירה מזו: גידולה של חברת הלומדים החרדית הביא לשעבודה הכמעט מוחלט של הפוליטיקה החרדית למטרה אחת ויחידה: הבטחת התמיכה הכלכלית מצד המדינה. לשם כך ננטש עקרון ה'התבדלות' והופרו מחויבויות לעמדות בסיסיות שנקבעו על ידי מועצת גדולי התורה בראשית שנות החמישים, בדבר החובה שלא להצטרף לקואליציה ולא לשאת באחריות למעשיה ומחדליה של המדינה היהודית החילונית.⁹

הסברו של פרידמן מייחס להחלטת האגודה להצטרף לממשלה ב-1977 מניע כלכלי טהור. על הסבר זה חולק הפרופסור למדע המדינה אילן גריילסאמר.¹⁰ הוא מכיר

7. שיחה פרטית עם מנחם פרידמן.

8. פרידמן, החברה החרדית, עמ' 188.

9. שם, שם.

10. גריילסאמר ציין את הסתייגותו מהתיזה של פרידמן בהרצאה שנשא בירושלים (19 בפברואר 1992), לציון הופעת ספרו של פרידמן, בחסות המו"ל מכון ירושלים לחקר ישראל. הוא מפתח את הרעיון בספרו על החרדים, העומד להופיע בהוצאת מגנס. ראה גם:

I. Greilsammer, *Israel: Les Hommes En Noir*, Paris 1990

בחשיבות טענתו של פרידמן, אך לדעתו, ההחלטה להצטרף לממשלה ב-1977 ולא קודם לכן קשורה לקץ ההגמוניה של מפלגת העבודה ב-1977. לראשונה מאז הקמת המדינה הגיעה לשלטון מפלגת מרכז-ימין. הימין הפוליטי בישראל, כמו באירופה, גילה אהדה גדולה יותר מן השמאל הפוליטי כלפי סמלים וערכים דתיים.¹¹ האירועים האחרונים מחזקים את טענתו של גריילסאמר. הבחירות של 1988 יצרו כמעט תיקו מוחלט בין מפלגות הימין והשמאל. לכל צד היו מספיק מנדטים כדי למנוע מן הצד האחר להקים קואליציה יעילה. הפתרון היה הקמתה של ממשלת אחדות, שבה השתתפו זו לצד זו מפלגת העבודה ומפלגת הליכוד. ב-1990 עזבה העבודה את הממשלה, מתוך אמונה כי בעזרת המפלגות הדתיות (בשנות השמונים הוקמו שתי מפלגות חרדיות נוספות, שתיהן בעקבות קרע בתוך האגודה), תוכל להקים ממשלה ללא הליכוד. מנהיג מפלגת העבודה שמעון פרס הבטיח למפלגות החרדיות שליטה במשרדים חשובים, לרבות האוצר, ומימון נדיב למוסדות החינוך והרווחה שלהם. האגודה הביעה נכונות להצטרף לממשלת המערך, אך פרס לא הצליח להבטיח את תמיכתן של המפלגות הדתיות האחרות. אפשר ללמוד רבות מאי-נכונותה של מפלגה חרדית אחת, דגל-התורה, לתמוך בממשלת המערך, דווקא מפני שהרב אליעזר שך, הסמכות העליונה של מפלגה זו, אינו מתנגד להחזרת שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה. התבטאויותיו בנושא הוויתורים שיכולה ישראל לעשות, התנגדותו לסיפוח רמת הגולן ולחוק מ-1980 המכריז על ירושלים המאוחדת כבירת ישראל, היו יוניות יותר מהתבטאויותיו הפומביות של שמעון פרס.¹² עם זאת סירב הרב שך בעקשנות להתיר לדגל-התורה להצטרף לממשלה בהנהגת פרס. בנאום חשוב בפני אוהדיו, שהועבר בשידור חי בטלוויזיה הישראלית, הבהיר הרב שך את עמדתו בדבר החשיבות העליונה של שמירת ההלכה ואת הבוז שהוא רוחש לעוברים על חוקיה. מפלגת העבודה, בגלל התנהגותה בשנות הארבעים והחמישים, נראתה אפוא לרב שך שותפה ראויה פחות מן הליכוד.¹³ הרב שך לא תקף את מדיניותה של מפלגת העבודה אלא את הבורות-והבוז שמפגינים מנהיגיה וציבור בוחריה כלפי ההלכה היהודית.

החלטתו של הרב שך מלמדת כי אין להסביר את התנהגותם הפוליטית של החרדים במניעים כלכליים בלבד. אפשר אמנם לטעון כי אזהרותיו מפני הצטרפות לממשלת המערך השתלמו גם מבחינה כלכלית: אף שהליכוד הבטיח למגזר החרדי הטבות מפליגות - אמנם הוא לא קיים את כולן, אך אין כל ביטחון שהמערך היה עושה זאת

11. על האנטגוניזם ההיסטורי בין השמאל הישראלי לבין המסורת הדתית וערכי הדת בהשוואה למפלגות הימין, אנטגוניזם שתחילתו בראשית תולדותיה של התנועה הציונית, ראה: Ch.S.

Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley 1983

12. על הכרזות אלה ואחרות של הרב שך, ראה: א"מ שך, ספר מכתבים ומאמרים, 1, בני ברק תשמ"ח, עמ' 15-45.

13. ליתר פרטים על אירועים אלה, ראה: Ch.S. Liebman, 'Jewish Fundamentalism and the Israeli Polity', in: M.E. Marty and R.S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms and the State*, Chicago 1993, pp. 68-87

- עובדה היא שהמערך הציע לחרדים סיוע פיננסי גדול יותר מכפי שציפו לקבל מהליכוד, וכן מינויים ממשלתיים שהיו מקנים להם עמדה נוחה יותר להבטחת הסיוע למוסדותיהם. למרות זאת נדחתה הצעת המערך - מטעמים דתיים-פוליטיים ולא דווקא ממניעים כלכליים.

מצב דומה נוצר בעקבות הבחירות לכנסת השלוש-עשרה ביוני 1992. שתי מפלגות חרדיות נכנסו לכנסת: ש"ס ויהדות-התורה-המאוחדת - קואליציה של אגודת-ישראל, דגל-התורה ועוד שתי קבוצות קטנות, פועלי-אגודת-ישראל ומוריה. ש"ס הצטרפה לממשלה החדשה בראשות העבודה. יהדות-התורה סירבה, למרות הבטחות מפתות מצד מנהיג העבודה יצחק רבין. אין ספק שבין הגורמים לסירוב זה היו התחרות הפנימית בתוך הרחוב החרדי ומבחן הכוח בין ההנהגה הרבנית של ש"ס לבין ההנהגה החרדית המסורתית. אך הסיבה הגלויה, המעוררת הדים חיוביים בכל רחבי הקהילה החרדית, היתה מינויה של שולמית אלוני (הנחשבת בעיני החרדים לבעלת נטיות חילוניות קיצוניות) לתפקיד שרת החינוך בידי יצחק רבין.

דבריהם של פרידמן וגריילסאמר נכונים לפחות בחלקם. הדגשתו של פרידמן את האילוצים הכלכליים משנה את התמונה שמציירים אלה הסבורים כי את התנהגות החרדים ניתן להסביר רק במניעים אידיאולוגיים או בשיקולים פוליטיים צרים. אילוצים כלכליים היו ללא ספק גורם שהביא את מנהיגי החרדים לשנות את מדיניותם לגבי ההצטרפות לקואליציה הממשלתית ב-1977, וקרוב לוודאי שהם ממלאים תפקיד חשוב עד היום בהכתבת המדיניות החרדית. לפיכך, אף שיהדות-התורה לא הצטרפה לקואליציה, הרי היא נקטה זהירות במתקפותיה וביקשה להגיע להבנה עם הממשלה. אלא שצודק גם גריילסאמר באמרו כי האידיאולוגיה הדתית-פוליטית היא שהכתיבה את העדפת מפלגות הימין על מפלגות השמאל. אך שום עניין כלכלי או דתי-פוליטי כשלעצמו לא היה מצליח להתגבר על העכבות להצטרף לממשלה, אלמלא השינוי שחל בתפיסת החרדים את אופיה של החברה הישראלית והממשלה ואת היחסים הרצויים בין הקהילה החרדית לבין אותה ממשלה וחברה. יתכן שגם לתצים כלכליים בלבד היו מחוללים שינוי אידיאולוגי, אך יש טעם לסברה ששינוי זה התאפשר בעקבות מלחמת יום הכיפורים והאירועים שלאחריה, אירועים שסיפקו לקהילה החרדית הזדמנות לגבש מחדש את יחסה כלפי החברה הישראלית וכלפי המדינה.

החברה החרדית מושתתת על יסודות דתיים-אידיאולוגיים. על סמך עקרונות אלה היא תובעת מבניה ומבנותיה קורבנות חומריים, ובכירי מנהיגיה הדתיים להבדיל ממנהיגיה הפוליטיים נותנים בחייהם הפרטיים דוגמה לחיי פשטות, אם לא לעוני ממש, מתוך מחויבות דתית-אידיאולוגית.¹⁴ לפיכך נראה לנו דחוק במקצת להסביר את התמורות היסודיות במדיניות אך ורק בפעולת כוחות כלכליים. גם אם כוחות אלה הם הגורם הבסיסי לשינוי המדיניות (קשה להוכיח זאת, והדבר תלוי במידה רבה בנטיות הלב התיאורטיות של כל אחד ואחד), הרי ודאי שאין הם מהווים סיבות מידיות. מצד שני, אי-אפשר להסביר את נכונות החרדים להצטרף לממשלה ב-1977

14. על ערכם של חיי צניעות ופשטות בקרב אחת מקבוצות החרדים, ראה: תמר אלואר, משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות, תל אביב 1992.

אך ורק בהעדפה דתית-אידיאולוגית כלפי מפלגות הימין. העדפה זו היא אמנם גורם של ממש, אך יש לו חשיבות רק על סמך הנחת יסוד שהמפלגות החרדיות חשות אחריות כלשהי כלפי החברה הישראלית ככלל ומאמינות שאפשר להשיג יעדים דתיים בזכות מדיניות ממשלתית זו או אחרת. במלים אחרות, כל שאלה בדבר ההבדל בין שותפות עם מפלגות ימין חילוניות לשותפות עם מפלגות שמאל חילוניות מתבססת בהכרח על ראייה חיובית של עצם ההצטרפות לממשלה ונטילת חלק באחריות לכיוון שבו צועדת החברה הישראלית, ועל ראיית הקהילה החרדית את עצמה כחלק מהחברה הישראלית וממילא כנושאת באחריות המוסרית להנהגתה. מאמר זה מבקש לטעון כי בעוד שרגשות כאלה היו קיימים תמיד בקרב החרדים במידה מסוימת, הרי שהם התחזקו לאין שיעור בעקבות מלחמת יום הכיפורים. כיום, בשעה ששורות אלה נכתבות, הם משתקפים למשל בהתנגדות החרדים לשולמית אלוני כשרת החינוך ובתביעה להחליפה באישיות אחרת, גם אם המחליף יהיה חילוני אף הוא. החרדים אינם עומדים על כך שאלוני תוחלף באדם דתי, אלא באדם שאינו אנטי-דתי בצורה כה נחרצת ובוטה, כפי שמאשימים את אלוני. זוהי דרישה משמעותית מאוד לאור העובדה שאלוני גילתה רוחב לב כלפי תביעות החרדים לשליטה בבתי-הספר ובמוסדות התרבות שלהם, ולמימון נדיב יותר לחינוך ולתרבות החרדיים. זהו מקרה שבו מנהיגי החרדים, לפחות בהצהרותיהם הפומביות, מבטאים דאגה לחינוך ולתרבות של הציבור הלא-דתי ונכונים להקריב את האינטרסים הכלכליים שלהם על מנת להבטיח עניינים אלה. לכך לא היה תקדים לפני 1977.

השינוי בתפיסתם של מנהיגי החרדים היה שינוי מודע. עד היום הם ממשיכים לבטא התנגדות נחרצת לציונות וניכור מהיהודים החילונים. אך ברור כי בהצטרפות לקואליציה הממשלתית ב-1977 היו מנהיגי החרדים מודעים לעובדה שציבור הבוחרים שלהם עצמו רואה בכך שינוי של הקשר בין החרדים לבין המדינה. ב-1977 כתב הרב שך שורה של מכתבים בעניין חברותה של האגודה בממשלה.¹⁵ המכתב הראשון הוא תשובה לשאלה אם אכן השתפרו התנאים מאז החלפת השלטון והממשלה.¹⁶ הוא מדגיש כי דבר לא השתנה. הכללים שעל-פיהם פועלת הממשלה הנוכחית זהים לאלה של הממשלה הקודמת:

אל תחשוב כי עכשיו שהתחלפו המשמרות, ושלטון חדש הוא, נשתנה הדבר. לא כן אחי, היסוד הוא אחד, המדינה היא חילונית, עם חוקים זרים לנו, ומבוססת על כוחי ועוצם ידי, נבחרי העם רובם רחוקים משמירת התורה ומצוותי [מצוותיה], ואמירת בע"ה [בעזרת השם] חשוב רק אם מבוסס על שמירת התורה וקיום המצוות.¹⁷

15. שם, לעיל, הערה 12. הפרק הראשון בכרך הראשון עוסק בהיבטים שונים של נושא זה.

16. שם, עמ' 6.

17. שם, עמ' 7. וראה גם עמ' 41-42, שם מופיעה התייחסות ביקורתית נרחבת לשימוש שעושה מנהיג פוליטי (הכוונה כמובן לבגין, בלי לנקוב בשמו) בביטוי 'בעזרת השם'. הרב שך מדגיש שאין לייחס לכך כל משמעות.

כמובן, הוא מסכם, 'עלינו לתמוך יותר לאלו שנראים לפחות לפנינו יותר נוחים לנו אם כי הסכנה עוד קיימת, וזה היי' [היה] שיקול דעתי ושיקול דעת יתר חברי...'¹⁸ (נרמז למועצת גדולי התורה של אגודת-ישראל, שהורתה למפלגה להצטרף לממשלת הליכוד).

מתוך הגינוי של הרב שך לממשלת הליכוד, שעמה היו המפלגות החרדיות קשורות, אפשר ללמוד כי עתה החלו להישמע יותר קולות פייסניים. אישור לכך נמצא בדברי אחד הכותבים בכתב-העת דגלנו, הבמה האידיאולוגית החשובה ביותר של החרדים. הוא כותב כי קולות, 'אפילו בתוך מחננו', מכחישים כיום כי אגודת-ישראל התנגדה מאז ומעולם למדינה ולשלטון החילוני.¹⁹ לאחר מלחמת יום הכיפורים והאירועים שבאו בעקבותיה החלו להישמע במחנה החרדי יותר ויותר קולות שקראו, גם אם במובלע, לבחינה מחודשת של היחס כלפי המדינה.

היקף המחקר ושיטת המחקר

רק במבט שטחי ביותר נראית החברה החרדית כעשויה מקשה אחת. את הציבור החרדי מפלגים פערים עמוקים של אידיאולוגיה, מנהגים ומקורות סמכות. פערים אלה באים לידי ביטוי הולך ומחריף במגוון המפלגות החרדיות ובסיעות בתוכן. מאמר זה עוסק רק באותן קבוצות בתוך החברה החרדית - שהן הרוב המכריע - שהתארגנו במסגרת מפלגות ו/או סיעות בתוך מפלגות על מנת להבטיח את מימוש יעדיהן הפוליטיים. בין השנים 1973 ו-1977 (כלומר ממלחמת יום הכיפורים ועד כניסתה של אגודת-ישראל לממשלה) היתה למעשה מפלגה חרדית אחת בלבד, אגודת-ישראל. פועלי-אגודת-ישראל (פא"י), שהיתה כאז כן עתה מפלגה קטנה מאוד, היתה קרובה כל-כך מבחינה אידיאולוגית למגזר הציוני-דתי, עד שקיים ספק בדבר מעמדה החרדי. יתר על כן, לאחר שפא"י הצטרפה לממשלת העבודה ב-1960, בניגוד לפסיקה מפורשת של מועצת גדולי התורה, היא הוחרמה ברוב החוגים החרדיים. היא שיקמה מעט את מעמדה כאשר עשתה יד אחת עם מנהיגי האגודה בבחירות 1988 ועם יהדות-התורה-המאוחדת בבחירות 1992, אך מנהיגי החרדים עדיין מגלים כלפיה חשדנות עמוקה בשל עצמאותה האידיאולוגית ובשל הפלירט שהיא מנהלת עם מעין-ציונות לפחות. 'הציונים האחרונים בדורנו' - כך מגדיר אותם בארסיות אחד האידיאולוגים החשובים במחנה החרדי.²⁰ מאמר זה מתעלם גם מהקצה האחר בקשת האידיאולוגיה החרדית, הקהילה המגדירה את עצמה 'העדה החרדית'. גורם קיצוני זה, המתנער מכל קשר עם המדינה ומסרב להשתתף בבחירות לכנסת, מתח ביקורת חריפה על עמדתה המתפשרת של אגודת-ישראל כלפי המדינה עוד הרבה לפני 1977. מאמר זה מתמקד במגזר המרכזי הגדול של החברה החרדית, המיוצג בזירה הפוליטית על-ידי אגודת-ישראל. כל אזכור של החרדים או של הקהילה החרדית בהמשך יתייחס אך ורק למגזר זה.

18. שם, עמ' 8.

19. דגלנו, שבט תש"ם, עמ' 12.

20. הארץ, 26 במרס 1992, עמ' 4.

אין כמעט סקרי דעת קהל הבודקים את הציבור החרדי, וגם הסקרים הקיימים אינם אמינים. יתר על כן, גישת החרדים לפוליטיקה, כמו לרוב הנושאים האחרים, מונחית על-ידי איתותים ממנהיגיהם. לפיכך, חקר האידיאולוגיה החרדית או התפיסות הפוליטיות של הציבור החרדי הוא בהכרח חקר האידיאולוגיה והתפיסות של האליטה החרדית. קל יותר לעמוד על גישות האליטה מפני שהן באות לידי ביטוי בעיתונות החרדית ובמאמרים הנכתבים בידי מנהיגי החרדים והאידיאולוגים שלהם. מאמר זה מתבסס על חומר שלוקט מכל הספרים, כתבי-העת והעיתונים של הציבור החרדי המצויים בספרייה הלאומית. חשיבות מיוחדת לענייננו יש לעיתון המודיע, היומון של אגודת-ישראל, ולכתב-העת דגלנו. חשיבותו של המודיע, כפי שמדגיש אמנון לוי,²¹ היא שכל ידיעה המופיעה בו נבדקת טרם פרסומה מבחינת התאמתה לאידיאולוגיה של מנהיגי האגודה. דגלנו הוא בטאונס של צעירי-אגודת-ישראל, הסיעה שייצגה את עולם הישיבות הליטאי בתוך האגודה. חשיבותו לענייננו נובעת מהיותו הפורום החשוב ביותר לפרסום מאמרים אידיאולוגיים במסגרת הקהילה החרדית, הבמה ששימשה את משה שינפלד, האידיאולוג החרדי הבולט, עד מותו באמצע שנות השבעים. שינפלד, יותר מכל אדם אחר, לדברי פרידמן, הוא שעיצב את השקפת העולם החרדית בימינו. התקופה הנסקרת במאמר קדמה לקרע בשורות האגודה, ולכן היו דפי דגלנו פתוחים גם לפני דוברים מסיעות אחרות.

ההיפותזה שהנחתה את המחקר לקראת כתיבת המאמר היתה, שבין פרוץ מלחמת יום הכיפורים, באוקטובר 1973, לבין הבחירות לכנסת ב-1977 התחוללו שינויים בתפיסות החרדים כלפי מדינת ישראל וכלפי הקשר בין החברה החרדית לבין החברה הישראלית בכלל; על רקע שינויים אלה נולדה החלטתם של מנהיגי החרדים להצטרף לממשלה החדשה שהקים מנחם בגין. על מנת לבחון תזה זו הושו תגובות החרדים למלחמת ששת הימים, ביוני 1967, לתגובותיהם למלחמת יום הכיפורים. ההיפותזה היתה שכל מלחמה עוררה תגובות מובהקות. הנחתי כי הניצחון המרשים של צה"ל במלחמת ששת הימים הציב בפני החרדים בעיות קשות. מלחמת ששת הימים, לפחות במבט שטחי, נראית כנצחונם של הציונות, של החוסן החילוני של ישראל ושל יכולת התכנון האנושי. מלחמת יום הכיפורים, לעומת זאת, משקפת כמדומה את מעמדה הטנטטיבי והלא-בטוח של ישראל, את בידודה בעולם ואת אפסות האדם. יותר מכל מלחמות ישראל האחרות אמורה היתה מלחמה זו לצמצם את תחושת הניכור שחשו החרדים עד אז. יתר על כן, הנחתי כי יש לצפות שהטרגדיה והטראומה של מלחמת יום הכיפורים והצלקות העמוקות שהיא הותירה בחברה הישראלית יעוררו את התחושה שהחברה הישראלית, ואפילו מדינת ישראל, הן חלק ממקצבי ההיסטוריה היהודית; תחושה הנובעת מכך שהכאב, הסבל וההשפלה שספגה ישראל באותה מלחמה עולים בעיני החרדים בקנה אחד עם נסיונו המר של העם היהודי מאז חורבן הבית, ויוסיפו להיות כך עד הגאולה. במלים אחרות, ההנחה היתה שעתה יכולים החרדים להזדהות עם מדינת ישראל, מפני שהמדינה היא בעצם קהילת היהודים, והפטרויות

21. א' לוי, 'העתונות החרדית והחברה החילונית בישראל', בתוך: י' (צ'ארלס) ליבמן, לחיות ביחד: יחסים בין דתיים וחילוניים בחברה הישראלית, ירושלים 1990, עמ' 30-53.

הישראלית משנה את דמותה והופכת לפטריוטיות יהודית.²² תחושה זו צריכה לחזק עוד יותר את היחס האוהד מצד החרדים כלפי החברה הישראלית. כשהתחלתי במחקר הייתי בטוח למדי במסקנות שאליהן אגיע. אך מסתבר שראיתי את הנושא כולו בצורה פשטנית מדי.

על מנת להשוות את התגובות לשתי המלחמות, נבדקו הבטאונים החרדיים מ־1967 ועד 1977. עיינתי בכל גיליון של המודיע מימי המלחמה ומן הימים שמיד לאחר המלחמות (מה־5 ביוני 1967 עד סוף יולי אותה שנה, ומה־5 באוקטובר 1974 ועד סוף דצמבר אותה שנה), ומהשבועות הסמוכים ליום השנה לפרוץ כל מלחמה. בכך כלולים כל הגליונות מ־1967 עד 1974, החל ביום ירושלים וכלה בחג השבועות. החל ב־1974 בדקתי כל גיליון של המודיע מראש השנה ועד סוף חג הסוכות, החל שלושה שבועות וחצי לאחר מכן. בנוסף לכך נבדקו כל הגליונות של כל כתבי־העת החרדיים שהופיעו בין 1976 ל־1977 ונמצאו בספרייה הלאומית, וכן כל הספרים שכתבו סופרים חרדים ועניינם שתי המלחמות או אחת מהן. אינני מתיימר לטעון שמצאתי כל ידיעה בנושא המלחמות בכל עיתון וכתב־עת או בכל ספר שנכתב בידי סופר חרדי. אני בטוח מאוד במסקנות הכלליות שאליהן הגעתי, אך בדיקה קפדנית יותר של המקורות תוכל בוודאי לשפוך אור רב יותר על התימות שתיארתי, ואולי גם לזהות תימות נוספות.

תגובות החרדים למלחמת יום הכיפורים

בספרות החרדית העוסקת בשתי המלחמות הבחנתי 13 תימות. רבות מהן קשורות זו לזו. קורא אחר היה מזהה אולי תימות נוספות, כורך יחד כמה מאלה שזיהיתי או מפריד בין כמה שכרתי יחד. הסנגוריה היחידה שאני יכול ללמד על הסיווג שלי, פרט לשיפוט שהפעלתי בעצמי, היא שזיהיתי את התימות הללו לפני שהגעתי למסקנות שעליהן מצביע המאמר – מסקנות שבחלקן לא צפיתי מראש.

לצורך הצגת הדברים חילקתי את 13 התימות לשלוש קבוצות: ראשית, אלה המציירות את דמות החברה הישראלית באור חיובי בדרך כלל ו/או מדגישות את שותפות הגורל של החברה החרדית עם הלא־חרדית. התימות השייכות לקבוצה זו הן: נסי המלחמה; ההתעוררות הדתית החדשה ו/או הפוטנציאל החדש לאמונה דתית בקרב חילונים כתוצאה מהמלחמה; ואמירות חיוביות נוספות על החברה הישראלית. הקבוצה השנייה כוללת ידיעות שיש בהן ביקורת על החברה הישראלית. נכללות בה: אזהרה מפני טיפוח תקוות לגאולה קרובה; ספקות לגבי עומק ההתעוררות הדתית בחברה הישראלית, ביקורת על מנהיגי ישראל שסירבו להכיר בנסיים שחולל האל במלחמה,

22. הבחנה דומה עולה מתוך מאמר חשוב של מנחם פרידמן, 'מדינת ישראל כדילמה דתית', בתוך: אלפים, 3 (1991), עמ' 24-68. טשטוש זה בין מדינת ישראל לבין החברה או קהילת היהודים מופיע גם במגזרים אחרים של החברה הישראלית. אני מתאר מצב זה במאמרי: 'The "State of Israel" as a Conception in Israeli Society', *The Jerusalem Quarterly*, 47 (1988), pp. 95-107. זהו נושא מרכזי בביקורתו של בועז עברון על החברה הישראלית בספרו החשבון הלאומי, תל אביב 1988.

וביקורת נוספת על החברה הישראלית. הקבוצה השלישית כוללת תימות נייטרליות, לפחות במבט ראשון, מבחינת היחס לחברה הישראלית. והן: ניתוחים או תיאורים של המלחמה עצמה, הסיבות לפריצתה או לקחי המלחמה; תוצאת המלחמה, והדיכאון בעקבותיה, לרבות אזהרה מפניו. יש גם כמה השוואות בין מלחמת יום הכיפורים לבין מלחמת ששת הימים, ובהן יעסוק פרק הסיכום.

הערכות חיוביות של החברה הישראלית

אזכורים רבים של הנסים שבאמצעותם הושיע האל את יהודי ישראל בכלל, ואת הצבא הישראלי בפרט, מחזקים את הזהות החרדית במסגרת החברה ואת התחושה שהאל דואג לשלום המדינה. אפשר לטעון כי על-ידי הדגשת הנסים האלוהיים ממעיטים החרדים מערך הישגיהם של הצבא או של המדינה. מבחינה מסוימת נכון הדבר. הנסים אכן מזכירים לקורא החרדי שאלהים ולא צה"ל הוא האחראי לנצחונה של ישראל וליכולת ההישרדות שלה. לפיכך התפילה ולימוד התורה חשובים לשלום החברה לא פחות, ואולי אף יותר, מהשירות בצבא. יתכן שזוהי אמנם הסיבה להדגשת חשיבותם של הנסים; אלא שמבחינה אחרת הנסים דווקא מחזקים את דימוי החברה הישראלית ואת הזדהות החרדים אתה. ראשית, משום שהנסים אינם סותרים את ההישג האנושי. שנית, הנסים מעידים על אהדת האל כלפי מעשה מסוים, ובעיני החרדים יש לכך משקל כבד הרבה יותר מכל הישג אנושי. על-ידי קישור ההישג הישראלי לנסים זוכים נצחונותיה של ישראל ללגיטימציה, וכך יכולים החרדים לחוש שותפים להם.

התימה של הנס ממלאת תפקיד חשוב בדיווחי החרדים על שתי המלחמות. כך, למשל, מאמר מערכת שהופיע בעמוד הראשון של המודיע (בדרך כלל מופיעים מאמרי המערכת בעמוד השני) מגיב על דיווחי הניצחון הראשונים במלחמת ששת הימים במלים הבאות: 'נס גדול היה פה. זוהי התגובה הנישאת על כל פה בשעה זו. אין הסבר אחר ולא יהי אחר לנצחון המפואר של צה"ל שעדיין עומד בעיצומו ... אין כאן נצחון טבעי, אלא התגלות נסית גדולה כבימי צאתנו ממצרים'.²³

לפעמים, כמו במקרה זה, ההתייחסות לנס היא כללית. אך לפעמים יש גם התייחסות ספציפית יותר, כמו למשל שיבתם בשלום של מטוסים שיצאו למשימה לאחר פגיעות קשות של תותחי האויב, בלא שאף אחד מהם הופל.²⁴ נדיר למצוא סיפור על נס ספציפי שאירע לאנשים מסוימים הנזכרים בשמם.

מסתבר כי האמונה בהתערבותו הנסית של האל בשתי המלחמות לטובת מדינת ישראל רווחה כליכך בקרב החברה החרדית ועוררה התלהבות כה רבה, עד שאנו מוצאים אמירה המזהירה את החרדים כי הנסים עצמם אינם הוכחה לכך שהדרך שבחר הציבור הכללי היא הדרך הנכונה.²⁵

הן בגלל הנסים, הן בגלל הסבל שגרמו והן בשל סיבות אחרות, שהכותבים החרדים אינם מפרטים, מעוררות שתי המלחמות רגש של אמונה דתית אצל לא-דתיים. אין

23. המודיע, 7 ביוני 1967, עמ' 1.

24. שם, 13 ביוני 1967, עמ' 2, 5.

25. 'שורץ, ימות עולם, ירושלים 1980, עמ' 95.

כל הפרזה אם נאמר, שהאמונה התחזקה בלבותיהם של בני ישראל כפי שלא היתה מזה עידן ועידנים.²⁶ במיוחד נתפסה מלחמת יום הכיפורים כגורמת לאובדן האמון של הישראלים במנהיגיהם לשעבר ובערכיהם הקודמים, נקודה שעוד אשוב אליה בהמשך. אך גם מלחמת ששת הימים עוררה התלהבות דתית אצל לא־דתיים. כמעט שנתיים אחריה כתב שלמה וולוה, מחשובי הלומדים והאידיאולוגים של הקהילה החרדית: 'מסתמן שינוי ערכים עמוק בין שדרות העם. סרה לגמרי השנאה לדת ול"דתיים". יתר על כן, פה ושם נפגשים בהתעניינות בחיי תורה, ואף אהדה גלויה'.²⁷ בהתייחסו לשתי המלחמות הוא כותב כי יד האלהים מנחה אותנו וכי המלחמות האחרונות נועדו לעורר אותנו לראות את הערכים המסולפים שקיבלנו ואת האמת של עם הנצח.²⁸

סוגים אחרים של מאמרים וסיפורים, לפעמים קשורים אך לא זהים עם הסוג שנזכר כאן, מצביעים אף הם, במישרין או בעקיפין, על הקשרים המחברים את החברה החרדית עם הלא־חרדית. בין אלה יש התייחסויות ליחס העוין של העולם כלפי החברה הישראלית,²⁹ לגורל המשותף לכל הישראלים,³⁰ ולהקרבה העצמית של הנוער הישראלי שהיה נכון למסור את נפשו למען ארצו,³¹ וכן אמירות כלליות על לבם הטהור של הישראלים שיצאו למלחמה³² מתוך נכונות להקריב את חייהם למען העם היהודי, ואומץ לבם וחוסנם הפנימי של הישראלים, תכונה הנובעת ממחויבותם ליהדות.³³

הערכות שליליות של החברה הישראלית

התימה הראשונה אינה משתלבת בדיוק בקבוצת ההערכות השליליות של החברה הישראלית. זוהי אזהרה לחרדים, שתוצאות המלחמה והנסים שחולל האל אינם מעידים

26. המודיע, 23 בנובמבר 1973, עמ' 2.
27. שם, 22 באפריל 1969, הודפס שנית: ש' וולוה, בין ששת לעשור: הרצאות ומאמרים בין שתי מלחמות, ירושלים תשל"ו, עמ' 148.
28. וולוה, שם, עמ' 9.
29. 'מלחמתו של העם היהודי לא התחילה עם הקמת מדינת ישראל. היא איננה נמשכת רק 21 שנה'. המודיע, 12 בספטמבר 1969, עמ' 3-4.
30. 'הגייסות הפולשים בסיני ובגולן לא נשלחו כדי לשחרר את ארמות פלשטיין הכבושות אלא לבצע גינוסייד בעם היושב בציון. כחיות צמאי דם ישישו, המה ועמיתיהם, לענות ולרצוח כל יהודי באשר הוא יהודי, כפי שמוכיחה למשל התנהגות בשבויי־חרב'. דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 4.
31. המלחמה הוכיחה, לדברי אחד מכותבי המודיע, שאנו אומה על־טבעית, שאין לה אח ורע בין האומות והעמים האחרים. הנסים כוללים לא רק את מה שחולל האל בשדה הקרב אלא גם את 'הנס של מסירת נפש אשר חדר בלב הנוער והמבוגרים'. המודיע, 21 ביולי 1967, עמ' 2.
32. דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 3.
33. 'הם חשבו שהם מתנפלים על עם יושב בתענית, עם חלש חסר כוח. ולא ידעו כי מן התענית הוזה שואב העם עוז ותעצומות נפש, כוח איתן ואדיר אונים'. המודיע, 12 באוקטובר 1973, עמ' 3.

על גאולה קרובה. מצאתי רק שלוש אמירות כאלה, אך כולן הובאו מפי מקורות סמכותיים מאוד: המנהיג הפוליטי של האגודה, יצחק מאיר לוין, מיד לאחר מלחמת ששת הימים, מאמר מערכת בהמודיע, ודברים של הרב שך בעקבות מלחמת יום הכיפורים.³⁴ כל שלוש האמירות כוונו לגורמים לאומניים קיצוניים בתוך הציונות הדתית ולא לחברה הישראלית בכללה. העובדה שנשמעו מפי דמויות סמכותיות כל-כך מרמזת על קיומם של זרמים מעין-משיחיים בתוך הציבור החרדי. במונח הצר של המושג אין אלה הערכות שליליות של החברה הישראלית.

ביקורת מסוג אחר מכוונת אל מנהיגי ישראל ולא אל החברה ככלל. המנהיגים מואשמים בכך שלא הכירו בנסיים שהתרחשו במלחמה. כתבי-העת בית יעקב, שנטה להתלהב מהישגי הצבא וגילה לא פעם אהדה למנהיגים ציונים, ציין בכל זאת כי גם אם 'אלילים חילוניים' נותצו במלחמת ששת הימים, אין לכמה מן המנהיגים החילונים האומץ להודות כי הניצחון היה נסי.³⁵ אחרי מלחמת יום הכיפורים נשמעו האשמות דומות.³⁶

תימה שלישית היא הבעת ספק לגבי עומקה או התמדתה של ההתעוררות הדתית שבאה בעקבות המלחמה. בדיוק כפי שתופעת ההתעוררות הדתית אצל ישראלים חילונים מחזקת את קשרי החרדים עם החברה, כך התרופפותה מחלישה את הקשרים. הספקות לגבי ההתעוררות אינם מופיעים מיד לאחר מלחמה. במלים אחרות, הכותבים הספקנים אינם קוראים תיגר על אותם כותבים המתארים, מיד לאחר המלחמה, גל של אמונה, רגש דתי וחזרה בתשובה הסוחף את החברה; הספקנות מתעוררת זמן-מה לאחר מכן. לגבי מלחמת ששת הימים מצאתי את המאמר הראשון מסוג זה שנה לאחר המלחמה, ולגבי מלחמת יום הכיפורים - שנתיים לאחריה. במאמר מערכת של המודיע, למשל, נאמר כך: 'ככל שאנו מתרחקים מן היום ההיסטורי הגדול כך אנו מתרחקים מן הסיכויים שהוא יכול להיות יום מפנה ותמורה יסודית'.³⁷

אך הביקורת החמורה ביותר, שכמוה אנו חוזרים ומוציאים בכל הערכה של המלחמה או התייחסות אליה, היא הביקורת על 'כוחי ועוצם ידי'. מקור הביטוי בספר דברים ח, י"ז. הכתוב מתאר את עתידם של בני ישראל לאחר שיחצו את הירדן, יתיישבו בארץ-ישראל, ישתחררו מעול אויביהם ויעשו חיל. אחר כך מתרה בהם אלהים שלא ישכחו כי הוא שהוציאם ממצרים, הוליקם במדבר ועשה להם את כל הטובות הללו. הכתוב מזהיר את בני ישראל לבל יאמרו 'כוחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה'. אין כמעט כותב חרדי שאינו מזכיר כי האמון, הביטחון והאמונה של הישראלים בעצמם ובצבאם (כלומר - לא באלהים) הם חטא עצום ושורש משבריה של ישראל, משברים

34. שם, 23 ביוני 1967, עמ' 1, ו-4 באוקטובר 1967, עמ' 2 וכן דגלנו, חשוון תשל"ד, עמ' 2. במאמר ביתד נאמן, 10 במרס 1990, עמ' 3, מובאים שנית דברי הרב שך שהובאו לראשונה בדגלנו, וכן פירוש משמעותם. היומון יתד נאמן, הנאמן לחלוטין לרב שך, החל להופיע בשנות השמונים.

35. בית יעקב, 8, 97 (1967), עמ' 2.

36. למשל, המודיע, 26 באוקטובר 1973, עמ' 2.

37. שם, 26 במאי 1968, עמ' 2.

שהביא עליה אלהים עצמו כדי ללמד את היהודים שאין להם כל מקור ביטחון אחר מלבדו. באחת התגובות הראשונות למלחמת יום הכיפורים כותב הרב שך:

למלחמות היו תמיד גורמים וסיבות. הם היו תמיד תוצאה של התנהגות העם. כאשר עם ישראל עשו את הרע בעיני ה', באו עליהם אויבים, וכאשר חזרו בתשובה, שקטו המלחמות - וחוזר חלילה. ...

מה הם המעשים הרעים שיש לנו? בודאי אנו לא נקיים ממעשים רעים, אך הגרוע שבכולם היא האמונה האלילית ב'כוחי ועוצם ידי'. הרגילו את העם לבטוח בצה"ל, בעזרתה של ארה"ב, ובכוחו של הנשק היעיל. ... באה המלחמה הנוכחית והפריכה את הגישה הזאת מיסודה. ... עלינו לדעת כי רק התפילות עמדו לנו ורק הקב"ה יציל אותנו. אם היו לנו נסים גלויים ביום הכיפורים, ובימים שלאחריו, הרי זה בזכות הבקשות והתפילות כי לפי דרך הטבע לא היתה סיבה מדוע שהערבים ייכשלו כשלון כזה.³⁸

הערכות נייטרליות של החברה הישראלית

בקבוצה זו זיהיתי תימות ומאמרים המבקשים להסביר, לכאורה, או לנתח תופעה הקשורה במלחמה. אלא שהערכות וניתוחים אלה מלמדים על הנחות מסוימות או מרמזים על שיפוטיות מסוימים לגבי החברה הישראלית ולגבי היחס הנאות של החרדים כלפיה.

במהלך כל אחת משתי המלחמות הוקדשו רוב עמודיו הראשונים של המודיע ידיעות על המלחמה. אף שפה ושם נזכרו נסים או הובאו הערות מערכתיות, רוב הסיקור היה עובדתי ככל שאפשר לצפות מסיקור מלחמה. במהלך שתי המלחמות ומיד לאחריהן הקדיש העיתון חלק נכבד משני עמודיו הראשונים למעמדה הבינלאומי של ישראל. סיקור זה חיזק בהכרח את תחושת ההזדהות של הקוראים עם צה"ל או עם המדינה, הישגיה ובעיותיה. דבר זה נכון במיוחד משום שהחברה החרדית מתוארת כנוטלת חלק במלחמה - בששת הימים במרומו³⁹ וביום הכיפורים במפורש. שלושה צעירים חרדים ששירתו ביחידה צבאית חרדית קטנה (שפורקה בינתיים) נפלו במלחמת יום הכיפורים, וככל הנראה היו כמה חיילים חרדים ששירתו ביחידות מילואים קרביות. אך מנעימת הסיקור של מלחמת יום הכיפורים קשה בדרך כלל ללמוד שהרוב הגדול של הגברים החרדים בגיל צבא לא שירתו בצבא, וכי אלה ששירתו מילאו תפקידי דת או היו אנשי מילואים ביחידות לא-לוחמות בעורף, ולא שירתו בעמדות של קו החזית. כך, למשל, מאמר למורים בבתי-הספר החרדיים קורא

38. דגלנו, חשוון 1973, עמ' 2.

39. למשל, מנהיג אגודת-ישראל הכריז, בלא להסביר את דבריו, כי האגודה מילאה תפקיד חשוב בניצחון של מלחמת ששת הימים. הוא גם אמר כי חייל אחד מכל שלושה היה דתי. המודיע, 23 ביוני 1967, עמ' 1, 2. יתכן שרמז בכך כי האגודה עודדה את הדתיים לשרת בצבא. הנתון של שליש אין לו על מה להתבסס, והאגודה מעולם לא עודדה יהודים דתיים לשרת בצבא.

לגלות התחשבות מיוחדת בתלמידיהם בתקופה זו, 'ביחוד כאשר אין בית אשר אחד מאנשיו לא ימצא בחזית'.⁴⁰ כאשר מופיעות התייחסויות לחרדים שאינם משרתים בצבא, הן מלמדות על הזדהות מוחלטת של העורף עם הלוחמים. מאמר מערכת בהמודיע, שכותרתו 'שערי התפילה לא ננעלו', אומר כי לצד החיילים בחזית עשרות אלפי אחרים 'ניצבים ... בתפילה בלתי פוסקת לשלום ולנצחונם של הלוחמים'.⁴¹

את תחושת ההזדהות הזו מחזקות עוד יותר הסיבות למלחמה, כפי שמונים אותן הכותבים החרדים. זיהיתי שש סיבות כאלה, אך רובן חופפות, בתוכנן ובאופיין, תימה נוספת – תוצאות המלחמה. על כן העדפתי לכרוך את שתיהן יחד, ולכלול בהן שבע סיבות, לקחים או תוצאות של המלחמה. ואלה הן: אלהים מזכיר לנו כי הוא נמצא בקרבנו; הואיל והמלחמה הראתה בעליל כי העולם כולו נגדנו, עלינו להיות עצמאים מבחינה רוחנית; רק אלהים יכול לעזור לנו ולכן עלינו לדחות את הרעיון של 'כוחי ועוצם ידי'; ובדומה מאוד לכך, בלויית התייחסות ספציפית לציונות: המלחמה מנתצת את היומרות הציוניות לעצמאות מדינית ולהסתמכות עצמית; ההתעוררות הדתית בעקבות המלחמה; מחויבותם של החרדים לנצל את ההתעוררות הזאת על-ידי הפצת המסר החרדי בקרב הלא-דתיים; האפשרות כי החזרת השטחים לאחר מלחמת יום הכיפורים היא הוכחה לכך שאיננו ראויים להם (עניין זה מופיע רק פעם אחת, בספר שכתב סופר חרדי בעל חשיבות משנית);⁴² ולבסוף הסכם השלום עם מצרים, הנזכר שלוש פעמים כאחת מתוצאות המלחמה.

עניין נוסף, נייטרלי למראית עין אף הוא, שמשך את לבם של כמה כותבים חרדים, היו הערות, לעתים בלויית אזהרות, בדבר תחושת דיכאון. סיבה זו, ושתי הסיבות האחרונות שנזכרו לעיל, הן היחידות המייחדות את מלחמת יום הכיפורים מקודמתה. יש המתארים את הדיכאון כחולי שפשה בחברה הישראלית כולה, ואין כל הבחנה בין חוגים חרדיים ללא-חרדיים: 'ברחוב מטייל העצב, על הפנים מתפרש היגון, בכל מקום היא נמצאת – המועקה; משפחות הנופלים והפעם גם משפחות הנעדרים השבויים הפצועים', נכתב למשל בהמודיע.⁴³ לפעמים מופיעה פשוט קריאה להיאבק בהלוך-הרוח הקודר שפגע ברבים כל-כך,⁴⁴ ולפעמים סבור הכותב כי הייאוש המוביל לתבוסתנות המחלחלת בחברה הישראלית הוא נחלתם של חילונים בלבד.⁴⁵ התימה האחרונה בקבוצת ההערות הנייטרליות של החברה הישראלית היא השוואה מפורשת בין מלחמת ששת הימים לבין מלחמת יום הכיפורים, נושא שנדון בו בפרק הבא.

40. שם, 2 בנובמבר 1973, עמ' 2.

41. שם, 12 באוקטובר 1973, עמ' 2.

42. שוורץ, ימות עולם, עמ' 126.

43. המודיע, 2 בנובמבר 1973, עמ' 3.

44. שם, 30 בנובמבר 1973, עמ' 2.

45. גיב המורה, 46 (תשל"ה), עמ' 3, 17.

השוואת תגובות החרדים לשתי המלחמות

במסגרת המאמרים שנסקרו היו לפחות חמישה הקשורים לכל תימה או תתי-תימה במהלך כל אחת מהמלחמות או לאחריה, אלא אם כן צוין אחרת. רוב רובם של אזורי שתי המלחמות בתקשורת החרדית ובספרות ההלכתית-אידיאולוגית מציינים, בדרך כלל ברמז אך לפעמים במפורש, את ההיסטוריה המשותפת ואת שותפות הגורל של היהודים החרדים והלא-חרדים ואת הקשר ההדוק בין החרדים לבין החברה בכלל. לחברה הלא-חרדית יש אמנם פגמים רבים, אך ודאי שאינה חסרת תקנה - אדרבא, היא הפנתה את פניה לתיקון. יתר על כן, בחטא החמור ביותר שבו מואשמת החברה החילונית, החטא של 'כוחי ועוצם ידי', אשמה גם החברה החרדית. מאמר מערכת ארוך בניב המורה, בטאון התאחדות המורים בבתי-הספר היסודיים של האגודה, מצוין מפורשות כי היהודים הדתיים נענשו במיוחד, על שנסחפו מבחינה אידיאולוגית בזרם הכללי של הסתמכות - במידה זו או אחרת - על כוחות חומריים במקום על אלהים.⁴⁶ הניסוח האידיאולוגי החשוב ביותר של התגובה החרדית למלחמת יום הכיפורים היה מאמר פרי עטו של משה שינפלד שכותרתו 'שקיעת האלילים'. המאמר ראה אור לראשונה בניב המורה והודפס פעמיים נוספות בדגלנו, פעם בניסן תשל"ד ופעם בתשרי תשל"ו. שינפלד כותב כי אף שצה"ל הוא צבא נפלא, מעצבי דעת הקהל בישראל טעו בהדגישם את אומץ לבו בקרב ואת מעלליו הצבאיים במקום את סגולותיו הרוחניות, את תחושת האחוה, ההקרבה העצמית והיחס ההומני כלפי האויב. את הדגש על המעללים הצבאיים הוא מכנה 'עבודת אלילים' ומוסיף כי גם החרדים עצמם שותפים לחטא זה.

התימות שזוהו בקבוצת ההערות השליליות של החברה הישראלית אינן כוללות אפוא בהכרח את הביקורת המרחיקה את הקורא החרדי מהלא-חרדים. כמה מאמרים מתחו ביקורת על קבוצה מסוימת של חילונים - המנהיגים, שלא השכילו להכיר בנסי המלחמה. סוג זה של ביקורת מרשיע במרומו את המוני העם ההולכים שולל אחר מנהיגיה החילונים של החברה. מאמרים אחרים, שאינם מתייחסים לחברה הישראלית ככלל, מטילים ספק בהתמדה ובעומק של ההתעוררות הדתית. עם זאת, זיהיתי רק שישה כאלה, וזהו הנושא היחיד המוזכר לאחר מלחמת ששת הימים הרבה יותר מאשר לאחר מלחמת יום הכיפורים (חמישה מאמרים לעומת אחד), ועוד אשוב לנקודה זו בהמשך.

כמעט כל ההערות הנייטרליות, כפי שעולה בבירור מן הדיון לעיל, משקפות בצורה אוהדת את החברה הישראלית ואת היחסים בין חרדים ללא-חרדים. נראה לי ששתי מסקנות בלתי נמנעות עולות מחקירת התגובות החרדיות למלחמת ששת הימים ולמלחמת יום הכיפורים. ראשית, תגובות אלה מחזקות את הקשרים בין העולם החרדי לבין החברה הישראלית בכלל, לרבות גורל המדינה; שנית, בניגוד למה שציפיתי, אין כמעט הבדל בין תגובות החרדים לכל אחת משתי המלחמות.

46. שם, עמ' 3.

את הדימוי - או הפרדיגמה - של כל מלחמה, כפי שהם מצטיירים בתקשורת החרדית, אפשר לסכם כך: כל מלחמה - גם אם היא מסתיימת בניצחון מפואר כמו מלחמת ששת הימים, וודאי מלחמה רבת כשלונות וקורבנות כמו מלחמת יום הכיפורים - היא תקופה של צער, מצוקה וטרגדיה, והיא נתפסת כעונש על חטאי היהודים, כשהחטא הגדול מכולם הוא 'כוחי ועוצם ידי', כלומר הסתמכות מופרזת על המדינה, על מנגנוניה ועל הפוטנציאל האנושי, במקום אמונה וביטחון באלהים. אך בעוד שחטאי היהודים הם הגורם העליון למלחמות, הגורם המידי הוא שנאת הנצח של הגויים כלפי היהודים ושאיפתם להשמיד את כולם, חרדים ולא-חרדים כאחד. במהלך המלחמות לחמו הישראלים בגבורה, בלב טהור ובהקרבה עצמית מול כוחות עדיפים מהם פי כמה. תכונות מיוחדות מיוחסות לישראלים (עניין זה חביב במיוחד על משה שינפלד).⁴⁷ אך יהודי ישראל יצאו כשידם על העליונה מפני שכך עלה הרצון מלפני האלהים. אלהים הושיע את היהודים באמצעות 'נסים נגלים' שיהודים רבים היו עדים להם. חוויות אלה ואחרות ניתצו את אמונתם בציונות, כלומר בהיות היהודים עם ככל העמים או בתקווה לעצמאות לאומית. לפיכך נפתח עתה לבם של יהודים אלה למסר החזרה בתשובה. המלחמות ומה שבא בעקבותיהן הוכיחו עד כמה שברירית יכולת ההשרדות של העם היהודי ללא עזרת האל. לפיכך שומה על החרדים לנצל את ההזדמנות שזימנה להם היפתחות הלב של חלק מהחילונים.

כפי שצינתי, תיאור זה של גורמי המלחמה, מהלכה ותוצאותיה זהה במלחמת ששת הימים ובמלחמת יום הכיפורים. ברור כי הפרדיגמה מכוונת את החרדים להודהות ואפילו לשיתוף פעולה עם הציבור הלא-חרדי. אך מדוע נמצא לכך ביטוי פוליטי דווקא לאחר מלחמת יום הכיפורים ולא לאחר מלחמת ששת הימים? אפשר אולי לטעון כי מלחמת יום הכיפורים חיזקה את המגמות שנסתמנו כבר במלחמת ששת הימים, ואני מסכים עם טענה זו; אלא שלדעתי קיים הבדל בין שתי המלחמות עצמן וכן באופן שבו תפסה החברה החרדית את תוצאותיהן, תפיסה שיש לה השלכות חשובות לגבי ההחלטה להצטרף לממשלה ב־1977.

צינתי כי אותה פרדיגמה או אותו 'מיתוס' הוחל הן על מלחמת ששת הימים והן על מלחמת יום הכיפורים. לא בדקתי את תגובות החרדים למלחמות אחרות, אך אני משער שאינן שונות. אני בטוח למדי כי בדיקת תגובותיהם של החרדים למלחמת העצמאות של ישראל תגלה פרדיגמה זהה. דומה שפרדיגמה זו נכפית על האירועים המובילים למלחמה והמתרחשים במהלכה ובעקבותיה, בלא קשר לדיוק הנסיבות. למשל, יום לפני פרוץ מלחמת ששת הימים הזהיר המודיע את קוראיו מפני החטא של 'כוחי ועוצם ידי'. לדברי הכותב צריך שהעם ייגמל 'מכל המחשבות של 'כוחי ועוצם ידי' וישיב לבו יותר לשמים. צרה זו של הביטחון המופרז בכוח שיש אתנו, המסב לב מציפיה לרחמי שמים, היא אחת הצרות הגדולות ביותר של זמננו'.⁴⁸

47. למשל, במאמרו 'שקיעת האלילים' הוא כותב כי 'אף בני ארץ ישראל, שהם מטבעם מפוכחים הרבה יותר מיהודי התפוצות, נעדר חוש הביקורת החריף שלהם ונבלם לפני שערי צה"ל...'

48. המודיע, 5 ביוני 1967, עמ' 2.

האזכור של 'כוחי ועוצם ידי' ושל 'ביטחון מופרז בכוח שיש אתנו' אינו מבוסס. כמעט כל היהודים בישראל, לרבות החרדים, חיכו בחרדה למה שנראה או כשואה קרבה. לעומת זאת, בעקבות הניצחון המרשים של מלחמת ששת הימים שקעה החברה הישראלית בבולמוס של הערצה עצמית שהשתבחה במיוחד בהישגי מפקדי הצבא. עם זאת, כתב־עת חרדי דיווח כי המלחמה ניתצה את 'האלילים החילוניים'.⁴⁹ טענתי היא שאותה פרדיגמה חרדית, או אותו מיתוס נכפה על שתי המלחמות שבדקתי וקרוב לוודאי שגם על מלחמות קודמות. ההבדל בין מלחמת יום הכיפורים לבין כל המלחמות האחרות הוא שלראשונה הולם המיתוס את המציאות. בנעורי שמעתי את הביטוי 'גם שרון עומד מדייק פעמיים ביום', ובעזרתו אפשר להסביר את התוצאות הפוליטיות של מלחמת יום הכיפורים אצל החרדים. לדעתי, אף שאינני יכול להוכיח זאת, ההבדל בין מלחמת יום הכיפורים למלחמות הקודמות הוא שהחרדים באמת האמינו במיתוס שיצרו. מה שהכותבים בבטאונים החרדיים הכריזו עתה היה לא רק חזרה על הפרדיגמות החרדיות הסטנדרטיות מן העבר, אלא דימוי של האירועים כפי שנתפסו אצלם באמת. הפרדיגמה זכתה לאישור מפני ששיקפה מה שחשבו שהם חווים (לרבות הנסים), ומפני שהלא־חרדים חזרו על רבים ממרכיבי הפרדיגמה, אם לא על כולם. מיתוס המלחמה היה כלי רב־עוצמה שבאמצעותו השתלבה מדינת ישראל במקצבי ההיסטוריה של העם היהודי, כפי שהחרדים מבינים אותה. הרי התימות של רדיפה, חזרה לחיק האלהים וגאולה הן הדרך הפרדיגמטית שבה נתפסים משברים ביחסי יהודים וגויים.⁵⁰ שילוב המדינה במקצבי ההיסטוריה של העם היהודי והחיפוש אחר אישור מחוץ לקהילה החרדית עולה בבירור ממאמרו החשוב של שינפלד 'שקיעת האלילים', המסביר את מלחמת יום הכיפורים בעזרת טענות ועמדות של ציונים דתיים. בעוד שהציונות - לפי שינפלד - הבחינה תמיד בין יהודים החיים בגולה ללא מולדת לבין יהודים החיים במדינה עצמאית על אדמתם הם, מלחמת יום הכיפורים הוכיחה שגם במדינה הריבונית שלנו אנחנו מבודדים, - שונים, עם לבדד ישכון, גיטו בין האומות ... גיטו במסגרת מדינה'.⁵¹

49. בית יעקב, 8, 97 (1967), עמ' 2.

50. התייחסות דומה מופיעה אמנם אחרי מלחמת ששת הימים, אך בכתב־העת בית יעקב. כתב־עת זה, הפך כמעט לנחלתו הפרטית של העורך, משה פראגר ז"ל. פראגר היה דמות שערורייתית במקצת, והתלהבותו מצה"ל, מהמדינה ואפילו מהמנהיגים הציונים הפכה את עיתונו לחשוד בעיני הגורמים השמרניים יותר בעולם החרדי.

51. ציטטה זו מובאת מתוך דגלנו, ניסן תשל"ד, עמ' 6, שבו הופיעה ההדפסה השנייה. משמעות מיוחדת יש לעובדה שהמחבר ששינפלד מצטט הוא ציוני־דתי שפרסם את המאמר המקורי בכתב־עת ציוני־דתי. כותבים חרדים מרבים לצטט את 'יריביהם' על מנת להצדיק את עמדתם הם, בבחינת: 'ראו, גם מתנגדינו מודים כי ...' אך כאשר קראתי את המאמר חשתי ששינפלד עושה יותר מכך. הוא לא רק הביא דברים מפיו של ציוני־דתי על נושא עובדתי או על הערכה מסוימת, אלא אימץ את קטגוריות המחשבה שלו, שאינן עולות בקנה אחד עם האידיאולוגיה החרדית. בתוך כך לא רק ששני הכותבים משלבים את מדינת ישראל בהיסטוריה היהודית, אלא ששינפלד גם מבקש להחליק את ההבדלים בין החרדים לבין הציונים הדתיים.

הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית

הביטחון העצמי של החרדים התחזק עוד יותר בזכות הגידול במספר בעלי התשובה. החזרה בתשובה היוותה אישור נוסף לצדקת החרדים בהכרזותיהם על פשיטת הרגל של האידיאולוגיה הציונית. יואל שוורץ השווה את מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים. למלחמת ששת הימים היו, לדבריו, השפעות מגוונות, חיוביות מצד אחד – עלייה מברית-המועצות, שיבה דתית והקמת ישיבות לבעלי תשובה מחו"ל, אך גם שליליות – שכרון הניצחון וההצלחה שסנוורו את המנהיגים ואת הציבור הרחב, עד כדי שקיעה באשליות מסוכנות.⁵² מלחמת יום הכיפורים, לעומת זאת,

פתחה תקופה חדשה בעמנו, המלחמה ניפצה את האלילים השונים אשר שלטו בכיפה ברחוב היהודי כמו 'כוחי ועוצם ידי'. האמון במנהיגים פג. החברה החילונית התערערה, תהיות רבות החלו מכרסמות בלב הישראלים, דווקא בארץ-ישראל היהודים נמצאים בסכנה חמורה, יותר מכל מקום אחר בעולם! כל אלו החלו לעורר בלב הציבור את השאלות מדוע בא כל הסבל? למה תמיד היהודי סובל? לשם מה הסבל? אט אט החלו מחשבות אלו לעורר חיפוש דרך, והחלו טיפין טיפין לשוב אל היהדות עד אשר נבנו מוסדות שלמים ובמספר גדל והולך של בעלי תשובה ישראלים.⁵³

במאמר בהמודיע מ'1976, בנושא הגל החדש של בעלי תשובה, נכתב כי אלה הם אנשים משכילים, ברמה גבוהה וממעמד כלכלי מבוסס.⁵⁴ במלים אחרות, דבר האל מצליח עתה לחדור ממש ללב החברה הישראלית. דבר נוסף, ומבחינות רבות חשוב לחרדים יותר מכל התפתחות אחרת, הוא שמלחמת יום הכיפורים שינתה את יחס הישראלים אל 'בני התורה', כלומר אל החברה החרדית. התוצאה החשובה ביותר היתה שחששם של החרדים מפני הידוק הקשרים עם חילונים פחת, שכן אין הם מהווים עוד איום כה גדול. דומה שדבר זה חייב היה להיות תנאי מוקדם להצטרפותם לממשלה. בנוסף לכך, התגברות הביטחון העצמי של החרדים השתקפה בקריאות להפצת היהדות בקרב החילונים, שהם בגדר 'תינוק שנשבה'. קריאות דומות נשמעו כבר לאחר מלחמת ששת הימים, אך שנתיים או שלוש לאחריה כבר ביטאו כמה וכמה כותבים ספקות לגבי עומק ההתחדשות הדתית או התמדתה. כפי שכבר ציינתי, לאחר מלחמת יום הכיפורים ספקות כאלה נשמעו בתדירות הרבה פחות גבוהה. וחשוב עוד יותר, אל האתגר החרדי של הפצת התורה או ה'יהדות' בעולם החילוני התלוו עתה קריאות לנצל את המדינה לתכלית זו. קריאה כזו נשמעה למשל מעל דפי דגלנו עצמו, במאמר שכותרתו 'נתגייס כולנו להשלטת התורה באר"ק [בארץ הקודש]':

לפעמים מתחילים לחשוב, לשם מה הקב"ה הקים את המדינה, לאיזה צורך, מה מוסיפה המדינה למען כבודו יתברך שמו? יתכן שאת המדינה הקים הקב"ה בכדי לתת לנו אפשרות להשליט את התורה על המדינה ובאמצעותה על כלל ישראל.⁵⁵

52. שוורץ, ימות עולם, עמ' 90.

53. שם, שם.

54. המודיע, 1 באוקטובר 1976, עמ' 3.

55. דגלנו, סיוון/תמוז תשל"ה, עמ' 3.

מאמר זה ומאמרים אחרים, חלקם מאת אותו כותב, היוו נושא למחלוקת בתוך החוגים החרדיים, אך היה ברור שב־1976, אולי אפילו קודם לכן, עלה הנושא של יחס החרדים כלפי המדינה על סדר היום של העולם החרדי.⁵⁶ במאמרים העוסקים בכך בא לידי ביטוי היחס החדש כלפי המדינה; רגשות חדשים שחדרו הן לעולם החרדי והן ליחסם של מנהיגים חרדים רבים. אני סבור שהיה זה תנאי מוקדם, הכרחי אם כי בשום אופן לא מספיק, לשינוי שחל במדיניותם ב־1977, כאשר הצטרפה אגודת־ישראל לקואליציה הממשלתית.

56. אין חדש תחת השמש, בעיקר לא בחברה החרדית. נכון שבעקבות מלחמת ששת הימים נערך דיון דומה, אך זיקתו אינה דומה לזו שבדיון לאחר מלחמת יום הכיפורים. ב־22 באפריל 1969, בגליון המודיע שלפני יום העצמאות, פרסם העורך ישראל שפיגל מאמר פרי־עטו. במאמר הוא נוקט אסטרטגיה המאפיינת כותבים חרדים אוהדים למדינת ישראל ומבחין בין הציונות לבין המדינה. לדבריו, יש אמנם לגנות את הציונות, אך ברור שהיא כבר פשטה את הרגל ולפיכך אין בה עוד איום. אשר למדינה, בעוד ש'גדולי הדור' התנגדו להקמתה מלכתחילה, הרי אינם מתנגדים לה עוד בדיעבד. שפיגל כתב שיש לנצל את המדינה ככלי להפצת התורה, אך בשום מקום אין הוא מציע, ולו ברמז, את הצטרפות האגודה לממשלה לשם כך. זאת ועוד, לצד מאמרו של שפיגל פרסם המודיע הפרכה ביקורתית מאוד מאת החכם והאידיאולוג החרדי שלמה וולוה, 'האם יש אבחנה בין ציונות ומדינה'. שני המאמרים התפרסמו שנית באסופות מאמרים של מחברייהם: 'שפיגל, בדרך המלך (ירושלים 1982, עמ' 234-240); וש' וולוה, בין ששת לעשור (עמ' 145-148). בהודמנות מאוחרת יותר (שפיגל, עמ' 241-249, וכן וולוה, עמ' 148-150) נסוג בו שפיגל מעמדתו הקודמת והודה כי מטרתו היתה לעורר שאלות ולא דווקא להגיע לפתרונות ולמסקנות (שפיגל, עמ' 242. המאמר ראה אור בהמודיע, 21 במאי 1969).